

Skąd ciało wiedziało? Czyli o badaniach nad ucieleśnieniem słów kilka

Adrianna Biernacka
Instytut Etnologii
i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Warszawski

Wiktor Rorot
Instytut Filozofii;
Wydział Psychologii
Uniwersytet Warszawski
wiktor.rorot@student.uw.edu.pl

Robert Statkiewicz
Instytut Etnologii
i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet Warszawski

Przyjęto 29 grudnia 2019; zaakceptowano 30 grudnia 2019; opublikowano 31 grudnia 2019

Abstrakt

W niniejszym artykule proponujemy przegląd stanowisk wobec „ucieleśnienia” jako kategorii metodologicznej w humanistyce i naukach społecznych, rozważając, jak różnie bywa to pojęcie używane i co stanowi trzon „podejścia ucieleśnionego”. Teksty zebrane w niniejszym zbiorze egzemplifikują te historycznie rozbieżne tradycje, dając obraz badań nad ucieleśnieniem jako samodzielnego pola refleksji.

Słowa kluczowe: ucieleśnienie; ciało; Skąd ciało wiedziało?; filozofia; kognitywistyka; socjologia; kulturoznawstwo; antropologia

1. Wstęp

Kategoria „ucieleśnienia” zadomowiła się już we współczesnej humanistyce i naukach społecznych; nic też nie wskazuje na to, by ten stan rzeczy miał się wkrótce zmienić. Historia tego pojęcia sięga dwudziestowiecznej filozofii. Obecnie jego zasięg jest znacznie szerszy – odgrywa istotną rolę w naukach o poznaniu, językoznawstwie, czy naukach społecznych – socjologii, antropologii, kulturoznawstwie, ekonomii. Obecnie kategorią tą posługują się nie tylko badacze i badaczki literatury, architektury, designu, teatru, sztuk plastycznych, tańca, lecz także praktyczki i praktycy tych dziedzin sztuki.

Kategorię ucieleśnienia wywodzi się zazwyczaj z późnych prac fenomenologa Edmunda Husserla (Husserl, 1974; zob. Pokropski, 2011). Dokonał on rozróżnienia pomiędzy dwoma wymiarami ciała ludzkiego: ciałem-bryłą (niem. *Körper*) i ciałem żywym (niem. *Leib*). Różnica między tymi dwoma pojęciami dotyczy fenomenalnego wymiaru relacji podmiotu

i ciała. *Körper* doświadczamy jako obcego, zewnętrznego przedmiotu fizycznego – w sytuacjach, gdy ciało odmawia nam posłuszeństwa, kiedy patrzymy na bezwładne zwłoki martwego człowieka, lub badamy je z perspektywy nauk przyrodniczych. Z kolei *Leib* to ciało żywe i przeżywane, z jego „wewnętrznym życiem i punktem widzenia” (Hanna i Thompson, 2012, s. 16), które dostępne jest jedynie pierwszoosobowo. Taką perspektywę można również sformułować w różnicy między doświadczeniem „posiadania ciała” a „bycia ciałem”. To właśnie to drugie doświadczenie urasta w perspektywie ucieleśnionej do rangi pierwotnego (pojęciowo i metafizycznie, jak argumentują Hanna i Thompson [2012]).

Pozycję tej kategorii ugruntowała myśl innego fenomenologa, Maurice’a Merleau-Ponty’ego, i jego słynna *Fenomenologia percepcji* (2017). W książce tej francuski filozof formułuje teorię percepcji, wedle której doświadczenie zmysłowe świata nie może zostać zredukowane do abstrakcyjnych operacji na symbolach, ponieważ jest ono zawsze osadzone w ciele człowieka. Merleau-Ponty zainspirował w ten sposób badania nad poznaniem ucieleśnionym. Rozwijane początkowo przez psychologię ekologiczną Jamesa Gibsona (1986), stały się następnie domeną kognitywistyki. W ramach tej dyscypliny najradykałniejsze tezy dotyczące ucieleśnienia formułują m.in. Evan Thompson i Anthony Chemero. Pierwszy, w wydanej na początku lat 90. książce *The Embodied Mind* (Varela, Thompson, Rosch, 1991), wraz ze współautorami sformułował koncepcję *enaktywizmu*, która ujmuje poznanie jako proces sprzężenia zwrotnego między podmiotem a środowiskiem: doświadczenie świata jest w takim ujęciu determinowane przez interakcje między fizjologią organizmu i jego aktywnością sensomotoryczną a otoczeniem zewnętrznym. Drugi z badaczy jest z kolei autorem propozycji *radykałnie ucieleśnionej kognitywistyki* (ang. *Radical Embodied Cognitive Science*, Chemero, 2009), która czerpie z robotyki (w szczególności z pracy Rodney Brooksa) i myśli filozofów, takich jak Andy Clark czy przywoływani już Gibson i Merleau-Ponty. Chemero proponuje wizję poznania, które jest antyrepresentacjonistyczne: zanurzony w świecie podmiot ma doświadczać go bezpośrednio, w związku z czym nie musi posługiwać się symbolami – reprezentacjami – by wchodzić w interakcje ze środowiskiem. Chemero precyzuje też, w jaki sposób narzędzia formalno-matematyczne teorii systemów dynamicznych pozwalają badać i opisywać taką wizję percepcji.

Poprzez teorie nauk o poznaniu kategoria ucieleśnienia wpłynęła również na językoznawstwo i badania literatury. Najbardziej bodaj znaną w tych obszarach wiedzy teorią jest teoria metafor George’a Lakoffa i Marka Johnsona wyłożona w książce *Metafory w naszym życiu* (1988). Poddając szczegółowej analizie rolę metafor pojęciowych, w które obfituje język potoczny i które kształtują myślenie, autorzy zwracają szczególną uwagę na rolę ciała w ich kształtowaniu. Przykładowo „metafory orientacyjne”, takie jak „SZCZĘŚLIWY TO W GÓRĘ” i „SMUTNY TO W DÓŁ” (Lakoff i Johnson, 1988, s. 42), często ukształtowane są przez reakcje ciała na pewne niematerialne i trudne do ujęcia słowami uczucia. Lakoff i Johnson wykorzystują te przykłady, by wskazać, jak kształtowanie metafor językowych zależy od sposobu, w jaki ludzie doświadczają świata zarówno w wymiarze fizycznym, jak i kulturowym: „ponieważ istnieją systematyczne odpowiedniki między naszymi uczuciami (...) i doświadczeniami percepcyjno-motorycznymi (...), one właśnie stanowią podstawę przestrzennych pojęć metaforycznych” (Lakoff i Johnson, 1988, s. 95). W ten sposób, jak wskazują badacze, cielesne doświadczenie świata staje się podstawą bardziej abstrakcyjnych operacji na pojęciach językowych.

Nauki społeczne kategorię ucieleśnienia zaczerpnęły bezpośrednio z filozofii, z myśli Merleau-Ponty'ego. Pod wpływem tego pojęcia doszło w tym obszarze do przesunięcia akcentu teoretycznego – badania nad ciałem zastąpiły badania przyjmujące perspektywę cielesnego bycia-w-świecie (Harris, 2016). W etnologii i antropologii kulturowej przyjęcie ucieleśnienia jako centralnej kategorii analitycznej pozwala odejść od „zachodnich dualizmów” i poddać krytycznej analizie stosunki władzy i opresję ogniskującą się w ideologizacjach płci biologicznej i kulturowej czy rasy (Harris, 2016). Już w latach 90., w przełomowej publikacji Thomas Csordas (1994) zwracał uwagę na przemiany zachodzące w funkcjonowaniu ciała w późnym kapitalizmie – wynikające z jego utowarowienia jako surowca pracy ludzkiej – i to w nich widział źródło naukowego zwrotu ku badaniu cielesności. Csordas „ucieleśnieniem” nazywa „niedookreślone pole metodologiczne wyznaczone przez doświadczenie zmysłowe i sposób obecności i uwikłania w świat” (Csordas, 1994, s. 12). Za Merleau-Pontym, dla którego ucieleśnienie stanowiło warunek możliwości istnienia kultury i „ja”, Csordas widzi w tej kategorii paradygmat do badania tych dwóch zjawisk (Csordas, 2002).

Ponieważ metodologiczne podstawy przywołanych dziedzin nauki często wzajemnie do siebie nie przystają, zaskoczenie może budzić fakt, że pojęcie „ucieleśnienia”, we wszystkich swoich inkarnacjach, w istocie opisuje to samo zjawisko. Czy zatem – i jak – możliwy jest transdyscyplinarny dialog w badaniach nad ucieleśnieniem? Czy badania nad ucieleśnieniem stanowią swoistą całość ponad podziałami dziedzinowymi? Rozbieżności między dyscyplinami nie zacierają podstawowej roli, jaką ta kategoria zawsze odgrywa: stanowi antydualistyczną perspektywę metodologiczną, skupiającą uwagę na rzeczywistych, materialnych uwarunkowaniach człowieka i tego, w jaki sposób doświadcza on świata.

Takie pytania przyświecają organizowanej od 2014 roku na Uniwersytecie Warszawskim konferencji „Skąd ciało wiedziało?”. Celem jej organizatorów jest stworzenie przestrzeni dla wymiany idei między badaczami i badaczkami wywodzącymi się z różnych dyscyplin naukowych, lecz w swojej pracy skupiającymi się na badaniach nad ucieleśnieniem. Trzecia edycja konferencji, której zapis stanowi niniejszy zbiór, odbyła się w maju 2018 roku w Warszawie jako wspólna inicjatywa studentów i doktorantek Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej, Instytutu Filozofii i Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego i zgromadziła kilkudziesięciu młodych naukowców i naukowczyń. Oprócz referatów i dyskusji naukowych, goście konferencji mieli również szansę ugruntować własne ucieleśnienie podczas kilku warsztatów, przedstawiających różne możliwości pracy z ciałem.

Niniejszy zbiór, stanowiąc zapis części *stricte* naukowej konferencji, podejmuje próbę przybliżenia odmiennych form, jakie przyjmuje ucieleśnienie we współczesnej praktyce naukowej. Porządek tekstów odpowiada przedstawionej tu ewolucji pojęcia ucieleśnienia. Sekcję otwiera tekst **Mateusza Karwowskiego** *Relacja umysł-ciało: poza dualizmem i fizykalizmem* (Karwowski, 2019), w którym autor podejmuje klasyczny problem filozofii nowożytnej – problem psychofizyczny, porządkujący refleksję zarówno w filozofii umysłu, jak i metafizyce od czasów Kartezjusza. Autor stawia tezę, że dualizm i fizykalizm, dwie przeciwstawne teorie próbujące opisać tę relację, są sobie dużo bliższe niż filozofowie zazwyczaj przyjmują, oba bowiem popełniają błąd mereologiczny, mimo że jeden mówi o niematerialnym umyśle, a drugi o jak najbardziej fizycznym mózgu. Tymczasem, jak wskazuje Karwowski, podmiotem stanów psychicznych jest zawsze cały, ucieleśniony człowiek. W ten sposób można

uniknąć filozoficznego dylematu, który dychotomizował refleksję nad umysłem przez ostatnich kilka wieków.

Karwowski korzysta w swojej argumentacji z tradycji analizy pojęciowej zapoczątkowanej w wieku dwudziestym przez Ludwika Wittgensteina, filozofa, którego zazwyczaj nie kojarzy się z refleksją nad ciałem. Jak jednak wskazuje **Michał Pawłowski w tekście *Ludwig Wittgenstein – filozof ciała?*** (Pawłowski, 2019) ta utarta interpretacja jest niepełna. Wittgenstein zostaje przez autora zestawiony z przywoływanym już wielokrotnie Merleau-Pontym, co umożliwi wykazanie, że rozwój fenomenologii, który dokonał się między Husserlem a Merleau-Pontym, ma swoją paralelę w rozwoju myśli austriackiego filozofa między *Traktatem Logiczno-Filozoficznym* a *Dociekaniem filozoficznymi*. W szczególności dotyczy to dwóch zagadnień, co do których ci dwaj myśliciele głosili podobne poglądy: źródeł doświadczenia i wyłaniającego się z niego obrazu świata oraz możliwości poznania innych umysłów. I chociaż, jak pisze Pawłowski, podobieństwa te nie czynią jeszcze z Wittgensteina fenomenologa, a tym bardziej fenomenologa ciała, to pozwalają na nowo uporządkować jego myśl, naświetlając jej rozwój.

Kolejne teksty zwracają się w stronę przeciwnego bieguna tematycznego konferencji, zajmowanego przez nauki społeczne i podejmują refleksję nad konkretnymi „ucieleśnieniami”. Kulturoznawczy tekst **Haliny Gąsiorowskiej zatytułowany *Ucieleśnienie dysensusu. Bezdomni blogerzy i bezdomne blogerki w USA*** (Gąsiorowska, 2019) poddaje analizie funkcję blogów notujących pierwszoosobowe doświadczenia cielesności osób bezdomnych w Stanach Zjednoczonych. Z zestawienia tych tekstów źródłowych z pracami teoretycznymi filozofów, socjologów i psychologów wyłania się obraz ciała osób w kryzysie bezdomności jako figury dysensualnej – zaburzającej porządek społeczny. Aktywność blogerska może przełamywać ją poprzez przywracanie osobom bezdomnym podmiotowości i wytwarzanie przez nich „wspólnoty dysensualnej”, jak pisze Gąsiorowska (2019, s. 7). W ten sposób ich ucieleśnienie – jako ucieleśnienie dysensusu – zostaje przetworzone, przeobrażone, oswojone.

Inne formy osvajania cielesności opisuje w etnograficznej analizie **Julia Krzesicka**. Tekst ***Ciało i dotyk w nauce praktyk fizjoterapeutycznych z perspektywy socjologii ucieleśnienia*** (Krzesicka, 2019) stanowi analizę wywiadów z fizjoterapeutami – „zawodowymi dotykaczami”, jak określa autorka. Prezentowane badania jakościowe wpisujące się w nurt socjologii ucieleśnienia skupiały się na procesie wdrażania się w zawód polegający na pracy z ciałem drugiej osoby. Nauka nie ogranicza się do pracy czysto intelektualnej, ale wymaga również przekształcenia się ciała, zmiany własnego ucieleśnienia, wytworzenia „ciała fizjoterapeuty”. Krzesicka charakteryzuje ten proces nauki jako dwuetapowy: przechodzący ze skupienia początkującego fizjoterapeuty na własnym ciele w zogniskowanie na ciele pacjenta. W efekcie ciało staje się dla fizjoterapeuty „narzędziem pracy”, które „jest w stanie wyczuwać lekkie, delikatne, głębokie puknięcie ruchu”.

Inną formę praktyki cielesności, w której ciało zostaje przekształcone i staje się polem napięcia między często uznawanymi za wykluczające się funkcjami społecznymi – pomiędzy ciałem wyuczonym i wypracowanym a naturalnym ucieleśnieniem – eksploruje **Natalia Toporowska** w etnograficznych badaniach polskich *drag queens*, których cząstkowe wyniki prezentuje artykuł **„Fantazje o kobiecości” i „queerowanie dragu”. Ciało w narracjach i występach**

polskich drag queens (Toporowska, 2019). Ucieleśnienie polskich *drag queens* rozgrywa się w napięciu pomiędzy tym, co naturalne a sztuczne, a także w subwersywnym „demontowaniu stworzonej iluzji”. W ten sposób występy królowych dragu prezentują ciało – rozumiane jako ciało-bryła, by powrócić do dychotomii Husserla – jako wymiar rzeczywistości, do którego tożsamość, również płciowa, nie może zostać zredukowana.

Pokonferencyjną sekcję zamyka tekst **Roberta Statkiewicza pod tytułem *Etnografia w badaniu synestezji, czyli skąd ten pomysł, po co i dlaczego „Coca-Cola” się nie świeci?*** (Statkiewicz, 2019), w którym autor zajmuje się badaniem fenomenu percepcyjnego dotychczas zarezerwowanego dla nauk o poznaniu. Synestezja, doświadczanie jednego bodźca dwoma (lub więcej) zmysłami jednocześnie, staje się dla Statkiewicza przyczynkiem do refleksji metodologicznej. Ważnym, pierwszoplanowym elementem analizy przeprowadzonych przez autora wywiadów są wykorzystywane przez niego narzędzia, szczególnie ucieleśnienie i ciało – z jego zmysłowością, będącą, jak pisał już Merleau-Ponty i podkreślał za nim Csordas, źródłem kulturowo-społecznego wymiaru doznań zmysłowych, w ramach którego synestezja okazuje się zaburzeniem pewnej normy.

W ten sposób zebrane teksty egzemplifikują niemal wszystkie istotne wątki historycznego rozwoju kategorii ucieleśnienia, wskazując, że pojęcie to jest w istocie wspólne dla obszarów wiedzy humanistycznej i społecznej oraz umożliwia nie tylko inter- i transdyscyplinarny dialog między teoretycznymi rozpoznaniem nauk, lecz także przyjmowaną przez nie metodologiczną perspektywę, pozwalając zarysować wielowymiarowy portret – *nomen omen* – ucieleśnionego podmiotu ludzkiego.

Bibliografia

- Chemero, A. (2009). *Radical embodied cognitive science*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Csordas, T. J. (red.). (1994). *Embodiment and experience: The existential ground of culture and self*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press.
- Csordas, T. J. (2002). Embodiment as a Paradigm for Anthropology. W T. J. Csordas, *Body/Meaning/Healing* (s. 58–87). https://doi.org/10.1007/978-1-137-08286-2_3
- Etnografia w badaniu synestezji, czyli skąd ten pomysł, po co i dlaczego „Coca-Cola” się nie świeci? (2019). *Avant*, 10(3), 1–24. <https://doi.org/10.26913/avant.2019.03.10>
- Gąsiorowska, H. (2019). Ucieleśnienie dysensusu. Bezdomni blogerzy i bezdomne blogerki w USA. *Avant*, 10(3), 1–21. <https://doi.org/10.26913/avant.2019.03.02>
- Gibson, J. J. (1986). *The ecological approach to visual perception*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Hanna, R., Thompson, E. (2012). Problem umysł-ciało-ciało (P. Nowakowski, tłum.). *Avant*, 3(T), 14–37.
- Harris, A. (2016). Embodiment. *Oxford Bibliographies in Anthropology*. <https://doi.org/10.1093/obo/9780199766567-0151>
- Husserl, E. (1975). *Idee czyste fenomenologii i fenomenologicznej filozofii* (D. Gierulak, tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Karwowski, M. (2019). Relacja umysł–ciało: Poza dualizmem i fizykalizmem. *Avant*, 10(3), 1–17. <https://doi.org/10.26913/avant.2019.03.09>
- Krzesicka, J. (2019). Ciało i dotyk w nauce praktyk fizjoterapeutycznych z perspektywy socjologii ucieleśnienia. *Avant*, 10(3), 1–20. <https://doi.org/10.26913/avant.2019.03.25>
- Lakoff, G., Johnson, M. (1988). *Metafory w naszym życiu* (T. P. Krzeszowski, tłum.). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Merleau-Ponty, M. (2017). *Fenomenologia percepcji* (1. wyd.; J. Migasiński i M. Kowalska, tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Pawłowski, M. (2019). Ludwig Wittgenstein – filozof ciała? *Avant*, 10(3), 1–13. <https://doi.org/10.26913/avant.2019.03.03>
- Pokropski, M. (2011). Ciało. Od fenomenologii do kognitywistyki. *Przegląd Filozoficzno-Literacki*, 4(32), 119–137.
- Toporowska, N. (2019). „Fantazje o kobiecości” i „queerowanie dragu”. Ciało w narracjach i występach polskich drag queens. *Avant*, 10(3), 1–12. <https://doi.org/10.26913/avant.2019.03.07>
- Varela, F. J., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. Cambridge, Mass: MIT Press.

How did the body know? Introduction

Keywords: embodiment; body; Skąd ciało wiedziało?; philosophy; cognitive science; sociology; cultural studies; anthropology

Redakcję i publikację tekstu sfinansowano ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na działalność upowszechniającą naukę (DUN), działalność wydawnicza, nr umowy: 711/P-DUN/2019, okres realizacji: 2019–2020.